

Stosunek emocjonalny polskich adolescentów do zbliżającej się konieczności bycia dorosłym

Jan Fenczyn*

Instytut Nauk Humanistycznych, Zakład Psychologii, Akademia Wychowania Fizycznego, Kraków

THE EMOTIONAL RELATIONSHIP OF POLISH ADOLESCENTS TO THE APPROACHING NECESSITY TO BE ADULT

It was assumed that in the face of negative social phenomena associated with the structural transformation, a significant percentage of adolescents would experience fears and anxieties related to the approaching necessity to undertake social roles of adult individuals. It was also surmised that a significant influence upon the emotional relationships of adolescents in relation to the necessity to be adult would be exerted by such factors as sex, age and the socio-cultural environment from which a given individual derived. The empirical research was transverse and based on a questionnaire. The study group consisted of 540 individuals (270 girls and the same number of boys) and was divided into 18 thirty-person sub-groups differentiated in terms of age (12.0 – 13.0, 15.0 – 16.0, 18.0 – 19.0), as well as in terms of socio-cultural environment (large city, small town, village). The results obtained were startling. Fears and anxieties in relation to the need to be adult were declared by a mere 22.22% of girls and 7.77% of boys. Within the age groupings, this percentage oscillated within the range of 11.66% (15.0 – 16.0) and 20.0% (18.0 – 19.0), respectively. The highest level of fear was characteristic of young people from large cities, while adolescents from the small town environment showed a medium level, and the lowest level was recorded among those from rural areas.

WPROWADZENIE

We współczesnej literaturze z zakresu psychologii rozwojowej (np. Bryant, Colman, 1997; Birch, Malim, 1998) brak jest jednolitego poglądu na przebieg oraz koloryt emocjonalny okresu adolescencji. Wyniki przytaczanych badań empirycznych są sprzeczne. Cytowane badania wykonano stosunkowo dawno i co podkreślają Bryant i Colman (1997) dotyczą one „nastolatków, ... żyjących w krajach zachodnich” (s. 106).

Badania (za: Birch, Malim, 1998) Mastertona (1967) wykonane na młodzieży w wieku 12 do 18 lat wykazały u 65% jego respondentów istnienie stanów lękowych. Rutter i in. (1970) u połowy badanych przez siebie osób w wieku 14 do 15 lat odnotowali objawy zachwiania

równowagi emocjonalnej takie jak depresja czy smutek. Ericson (1968) uważa, że istotnie szczególnym zjawiskiem okresu dorastania jest „kryzys tożsamości”. Polega on na wypróbowywaniu przez dorastającego szeregu ról społecznych w celu odnalezienia swego rzeczywistego „ja”. Oczywiście nie wszystkie takie „przymiarki” do określonych ról cechują się sukcesem.

Z kolei Offer (1969) oraz Dusek i Flaherty (1981) (za: Birch i Malim, 1998) na podstawie wykonanych przez siebie badań uważają, że w przypadku większości dorastających zmiany poczucia tożsamości, zmiany w stosunkach z rodzicami i rówieśnikami przebiegają łagodnie, stopniowo i bez kryzysów.

Niektórzy autorzy anglosascy (Sperling, 1995; Birch, Malim, 1998) próbują zajmować stanowiska pośrednie twierdząc, iż zaburzenia rozwojowe i trudności adaptacyjne okresu dojrzewania i dorastania nie powinny być traktowane jako coś nieuniknionego. Zdaniem tych autorów niektórzy dorastający adaptują się do zachodzących u nich zmian psychicznych i fizycznych

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Jan Fenczyn, Instytut Nauk Humanistycznych, Zakład Psychologii, Akademia Wychowania Fizycznego, Al. Jana Pawła II 78, 31-571 Kraków.

w sposób łagodny, podczas gdy u innych występują uczucia lęku, wątplenia, żalu czy gniewu.

Klasyczne polskie piśmiennictwo (Baley, 1958; Żebrowska, 1976; Przetacznikowa, Włodarski, 1982) zawiera zgodny pogląd o kryzysowym przebiegu okresu adolescencji, akcentuje występujące w nim trudności wychowawcze, konflikt pokoleń, trudności w opanowaniu przez młodzież przepisów modelowych ról społecznych typowych dla ludzi dorosłych.

Transformacja ustrojowa i związane z nią zjawiska socjo-ekonomiczne (w tym szczególnie bezrobocie, trudności w starcie zawodowym i życiowym, zubożenie szerokich grup społecznych) mogą w naszym przekonaniu nasilać obawy młodzieży przed zbliżającą się koniecznością rozpoczęcia życia człowieka dorosłego.

MATERIAŁ I METODA

Zbadano łącznie 540 osób, w tym 270 dziewcząt i tyleż chłopców. Badania transwersalne wykonano na trzech poziomach wieku: 12 do 13 lat (preadolescencja), 15 do 16 lat (wczesna adolescencja) i 18 do 19 lat (późna adolescencja), w trzech środowiskach: wielkomiejskim (Kraków), małomiasteczkowym (Bochnia) i wiejskim (podbocheńskie wsie). Opracowaniu statystycznemu poddano dane pochodzące z 18 trzydziestoosobowych grup wyłonionych ze względu na płeć, wiek i środowisko pochodzenia ankietowanych.

Narzędzie badawcze stanowił kwestionariusz. Zadanie respondenta sprowadzało się do określenia na skali Likerta swego stosunku emocjonalnego do konieczności bycia dorosłym.

W porównaniach międzygrupowych obliczonych dla grup danych procentowych posłużono się testem U dla dwóch składników struktury (Greń, 1976). Porównania wykonano dla następujących kategorii odpowiedzi: „Absolutnie nie boję się...”, „Raczej nie boję się...”, „Jest mi to obojętne”, „Raczej boję się...” i „Bardzo boję się...”.

WYNIKI BADAŃ

W Tabeli 1 przedstawiono procentowy rozkład odpowiedzi badanych z uwzględnieniem ich wieku oraz płci. W kolumnie „łącznie” zawarto procentowe charakterystyki rozpatrywanych grup wieku bez rozróżniania płci respondentów.

Brak obaw przed zbliżającą się dorosłością deklaruje – w naszym przekonaniu – bardzo wysoki odsetek młodzieży oscylujący, w zależności od wieku, około 70% rozpatrywanej próbki.

Stosunek obojętny wobec konieczności zostania dorosłym przejawia maksymalnie 20.56% respondentów w wieku 15 do 16 lat, zaś minimalnie 9.44% (najstarsza grupa wieku). W tendencji – postawa obojętna wraz z wiekiem ulega osłabieniu.

Obawy i lęk przed dorosłością deklarowane przez młodzież mają wraz z wiekiem tendencję rosnącą, nie przekraczają wszelako w najstarszej grupie wieku 20%, co uznajemy za wskaźnik nadspodziewanie niski.

Porównania statystyczne poszczególnych grup wieku nie ujawniły istnienia międzygrupowych różnic statystycznie istotnych w kategoriach odpowiedzi „Absolutnie nie boję się” i „Raczej nie boję się” oraz „Bardzo boję się” i „Raczej boję się”.

Różnice takie wystąpiły natomiast w porównaniach grupy średniej z najstarszą ($p = .05$) oraz najmłodszej z najstarszą ($p = .05$) w zakresie częstości wyborów odpowiedzi „Jest mi to obojętne”. W obu przypadkach badani z młodziej z porównywanych grup częściej deklarowali swą emocjonalną obojętność wobec konieczności podjęcia społecznej roli człowieka dorosłego niż starsi ankietowani.

Porównanie statystyczne danych pochodzących z żeńskich podgrup wieku wykonane dla kategorii odpowiedzi „Absolutnie nie boję się” i „Raczej nie boję się” ujawniło, iż odpowiedzi tego typu najczęściej wybierane są przez ankietowane ze średniej grupy wieku; istotnie częściej niż przez najmłodsze ($p = .05$) i najstarsze ($p = .01$) badane.

Najmłodszy chłopcy istotnie częściej niż ich koledzy z grupy średniej ($p = .05$) wyrażają brak obaw związanych z koniecznością bycia dorosłym, jednocześnie czynią to istotnie rzadziej niż przedstawiciele grupy najstarszej ($p = .01$). Deklaracje braku obaw składane przez najmłodszych chłopców są istotnie rzadsze ($p = .05$) niż ma to miejsce w najstarszych grupach męskich.

Wiek nie jest czynnikiem różnicującym statystycznie częstość występowania postaw obojętnych wobec dorosłości u dziewcząt.

Chłopcy z grup średnich (15 do 16 lat) istotnie częściej niż ich najstarsi koledzy ($p = .01$) przejawiają obojętność wobec przyszłej dorosłości.

Najmłodsze dziewczęta istotnie częściej wybierają odpowiedzi świadczące o obawach i lęku związanych z koniecznością bycia dorosłym niż ich koleżanki z grupy średniej ($p = .05$), te ostatnie natomiast istotnie rzadziej niż grupa najstarsza ($p = .01$) deklarują istnienie obaw i lęków przed dorosłością. Porównanie najmłodszej i najstarszej grupy żeńskiej wskazuje, że najstarsze badane istotnie rzadziej ($p = .05$) przeżywają obawy związane z koniecznością podjęcia roli społecznej osoby dorosłej.

W porównaniach częstości wypowiedzi świadczących o obawach i lęku przed dorosłością przeprowadzonych dla grup męskich stwierdzono jedynie różnicę pomiędzy wyborami chłopców z grupy najmłodszej i średniej ($p = .05$); przy czym chłopcy ze średniej grupy wieku częściej niż najmłodszy deklarowali występowanie takich obaw.

W Tabeli 2 przedstawiono rozkłady odpowiedzi respondentów na pytanie o ich stosunek do konieczności

Tabela 1

Procentowy rozkład częstości wyborów poszczególnych kategorii odpowiedzi dokonywanych przez podgrupy badanych wyodrębnione ze względu na ich płeć i wiek

Kategoria odpowiedzi	Grupa wieku i płeć								
	I 12 – 13 lat		II 16 – 16 lat		III 18 – 19 lat		Łącznie		
	♀	♂	♀	♂	♀	♂	I	II	III
Absolutnie nie boję się i raczej nie boję się	63.33	73.33	74.44	61.11	56.66	84.44	68.33	67.77	70.56
Jest mi to obojętne	14.44	22.22	14.44	26.66	10.00	8.88	18.33	20.56	9.44
Raczej boję się Bardzo boję się	22.22	4.44	11.11	12.22	33.33	6.66	13.33	11.66	20.00

Tabela 2

Procentowy rozkład częstości wyborów poszczególnych kategorii odpowiedzi dokonywanych przez podgrupy badanych wyodrębnione ze względu na ich płeć oraz środowisko społeczno-kulturowe, z którego pochodzili

Kategoria odpowiedzi	Grupa wieku i płeć							
	Wielkomięskie (Kraków)		Małomiasteczkowe (Bochnia)		Wieś		Łącznie	
	♀	♂	♀	♂	♀	♂	♀	♂
Absolutnie nie boję się i raczej nie boję się	55.55	71.11	65.55	73.33	73.33	74.44	64.81	72.97
Jest mi to obojętne	16.66	14.44	11.11	22.22	11.11	21.11	12.96	19.26
Raczej boję się Bardzo boję się	27.77	14.44	23.33	4.44	15.55	4.44	22.22	7.77

podjęcia roli społecznej człowieka dorosłego uszeregowane w zależności od środowiska z którego pochodzili badani.

W kolumnach „łącznie” podano procentowe wartości obliczone dla analizowanych kategorii odpowiedzi charakteryzujące grupy wyłonione ze względu na płeć (bez uwzględnienia wieku i środowiska pochodzenia badanych).

Dane kolumn „łącznie” wskazują, iż dziewczęta osiągają niższe niż chłopcy wskaźniki procentowe w kategoriach odpowiedzi „Absolutnie nie boję się” i „Raczej boję się” a także „Jest mi to obojętne” – i zarazem wyższe – w kategorii „Bardzo boję się” i „Raczej boję się”.

Porównanie danych pochodzących od grup płci testem U wykazało statystycznie istotną różnicę wyborów częstości kategorii odpowiedzi: „Raczej boję się” i „Bardzo boję się” ($p = .01$). Dziewczęta dokonywały wyborów tej kategorii częściej niż chłopcy.

Wartości procentowe zamieszczone w Tabeli 2 wskazują, iż odpowiedzi świadczące o braku lęku i obaw przed dorosłością najczęściej wybierane są przez dziewczęta ze środowiska wiejskiego, małomiastecz-

kowego i w końcu – wielkomięskiego. Test U ujawnił różnicę statystycznie istotną ($p = .05$) dla porównania częstości wyborów tej kategorii wypowiedzi w grupach wielkomięskiej i wiejskiej. Analogiczny rozkład obserwuje się także w grupach chłopców. Badanie statystyczne testem U nie ujawniło występowania różnic statystycznie istotnych w zakresie częstości wyborów tej kategorii odpowiedzi.

Obojętny emocjonalnie stosunek do zbliżającej się konieczności bycia dorosłym w najwyższym procencie deklarują dziewczęta z wielkiego miasta. Niższy, a zarazem analogiczny, procent takich wypowiedzi charakteryzuje badane ze środowiska małomiasteczkowego i wiejskiego.

Porównanie częstości dokonywania wyborów tej kategorii odpowiedzi w grupach żeńskich wykonane testem U nie ujawniło występowania różnic statystycznie istotnych.

Najwyższy wskaźnik procentowy odzwierciedlający emocjonalną obojętność wobec zbliżającej się dorosłości charakteryzuje chłopców z małego miasteczka, następnie ze wsi i w końcu ze środowiska wielkomięskiego.

Porównanie częstości dokonywania wyborów tej kategorii odpowiedzi przez chłopców pochodzących z grup zróżnicowanych ze względu na środowisko pochodzenia nie ujawniło występowania międzygrupowych różnic statystycznie istotnych.

Najwyższy procent wyborów odpowiedzi wskazujących na istnienie obaw i lęku związanych ze zbliżającą się dorosłością deklarowały respondentki wielkomiejskie, następnie małomiasteczkowe, zaś najniższy charakteryzował ankietowane ze środowiska wiejskiego.

Porównanie częstości dokonywania wyborów tej kategorii odpowiedzi w grupach żeńskich, wyodrębnionych ze względu na środowisko pochodzenia, ujawniło różnicę istotną ($p = .05$) pomiędzy grupą wielkomiejską i wiejską. Dziewczeta wielkomiejskie istotnie częściej przejawiały obawy i lęk przed zbliżającą się dorosłością niż ich koleżanki ze środowiska wiejskiego.

Również w grupach męskich najwyższy poziom obaw i lęku przed koniecznością „bycia dorosłym” przejawiali respondenci z wielkiego miasta. Wartości procentowe charakteryzujące częstość wyborów tej kategorii odpowiedzi obliczone dla chłopców z małego miasteczka i wsi okazały się zdecydowanie niższe; co więcej identyczne dla obu tych grup.

Test U wykazał istnienie różnic statystycznie istotnych (obie – $p = .01$) pomiędzy częstością ujawniania obaw i lęku przed dorosłością przez męską grupę wielkomiejską a grupy: małomiasteczkową i wiejską.

PODSUMOWANIE I Dyskusja Wyników

Niektóre z ujawnionych prawidłowości związanych z wiekiem badanych okazały się nieoczekiwane. Na podstawie klasycznej literatury polskiej z zakresu psychologii rozwojowej i wychowawczej (Baley, 1958; Przetacznikowa, 1967; Żebrowska, 1976; Przetacznikowa, Włodarski, 1982) można było przypuszczać, że w zakresie porównań częstości wyborów poszczególnych kategorii odpowiedzi dokonywanych przez młodzież w rozpatrywanych grupach wieku wystąpią wyraźne różnice statystyczne związane z postępującym procesem dorastania społecznego i przewyciężaniem domnianego kryzysu tożsamości. Tymczasem w materiale własnym obserwuje się zaledwie pewne tendencje, w większości nie mające charakteru istotności statystycznej (nieznaczny wzrost zarówno braku obaw przed koniecznością bycia dorosłym jak i lęku przed nim). W sposób statystycznie istotny, wraz z wiekiem spada natomiast poziom obojętności.

Wskaźniki procentowe częstości wyborów poszczególnych kategorii odpowiedzi okazują się, w świetle oczekiwań, również zaskakujące. Brak obaw przed dorosłością deklaruje około 70% młodzieży.

Fakt ten może wynikać z chęci podjęcia roli społecznej człowieka dorosłego ze względu na związane z nią pewne przywileje, wiary w siebie i swe możliwości

adaptacyjne, przy jednoczesnej słabej znajomości wynikających z owej roli społecznej obowiązków i ograniczeń. Taki stan rzeczy może być pochodną postaw nadmiernie ochraniających, które skłonni są – szczególnie w sferze ekonomiczno-bytowej i socjalnej – prezentować niektórzy współcześni rodzice.

Istotny spadek częstości deklarowania przez ankietowanych obojętności wobec konieczności bycia dorosłym wydaje się dosyć oczywisty w związku ze skracaniem się wraz z wiekiem horyzontu czasowego wystąpienia tego zjawiska (Kępiński 1992).

Z kolei – w sumie nieznaczny – wzrost obaw związanych z dorosłością dowodziłoby istnienia procesu dorastania społecznego (Fenczyn, 1989, 2002) polegającego m.in. na coraz dokładniejszym poznawaniu przepisów społecznej roli modelowej (Nieciński, 1979) człowieka dorosłego.

Istnienie kryzysu tożsamości u naszych badanych (Birch, Malim, 1998) znajduje pewne potwierdzenie w rozkładzie odpowiedzi II grupy wieku (zob. Tabela 1 „łącznie”). W tej grupie występuje najniższy poziom częstości wyborów odpowiedzi w kategoriach „Nie boję się” i „Boję się” przy jednoczesnym najwyższym wskaźniku postaw znamionujących emocjonalną obojętność. W relacji do danych klasycznej literatury polskiej z zakresu psychologii rozwojowej kryzys tożsamości występuje później niż można się było spodziewać, bo dopiero w wieku 15 do 16 lat, a jego uwarunkowania mają charakter głównie społeczny, nie zaś – jak wynikałoby to z literatury – biologiczno-społeczny.

Wiek okazuje się być czynnikiem stosunkowo słabo różnicującym emocjonalny stosunek badanych wobec zbliżającej się konieczności podjęcia roli społecznej człowieka dorosłego.

Płeć (zob. Tabela 2, kolumny „łącznie”) okazała się – zgodnie z przewidywaniami – czynnikiem różnicującym statystycznie częstość występowania obaw i lęków przed dorosłością. Stany te obserwowano istotnie częściej w grupie żeńskiej. Przyczyn omawianego zjawiska można upatrywać w ogólnie większej lęklivosti dziewcząt (Gacek, 2000; Fenczyn, 2002) bądź w szybszym osiągnięciu przez nie dojrzałości społecznej i związanym z nią większym poczuciem odpowiedzialności.

Jednoczesne uwzględnienie czynników wieku i płci prowadzi do następujących uogólnień:

- w badanej próbie oba te czynniki (wieku i płci) uwzględnione łącznie ujawniają różnice międzygrupowe w zakresie częstości wyborów odpowiedzi zaliczanych do poszczególnych kategorii,

- rezultaty opracowań statystycznych uzyskanych danych wskazują, że wiek 15 do 16 lat jest okresem szczególnie różnicującym częstość i jakość dokonywanych przez młodzież z grup płci wyborów,

- najniższy poziom częstości wyborów świadczących o lękach i obawach związanych ze zbliżającą się dorosłością charakteryzuje grupę dziewcząt w wieku lat 15 do

16, średni – najmłodszą zaś najwyższy – najstarszą. Odmiennie jest u chłopców; grupa najmłodsza przejawia najmniej lęków i obaw, stany te ulegają największemu nasileniu w grupie średniej, zaś w grupie najstarszej plasują się na poziomie średnim.

Opisane prawidłowości można tłumaczyć zróżnicowanym ze względu na płeć tempem dojrzewania biologicznego i zarazem dorastania społecznego (Zebrowska, 1976; Fenczyn, 1989), odmiennymi przepisami modelowych ról społecznych męskich i kobiecych (Winefield, Peay, 1980) i związanym z tymi różnicami doborem metod i środków wychowawczych stosowanych wobec dziewcząt i chłopców (Ziemska, 1969; Przetacznikowa, Włodarski, 1975, 1982; Nilzon, Palmerus, 1997).

W przeprowadzonych analizach danych uwzględniono także rolę łącznie potraktowanych czynników płci i środowiska pochodzenia badanych. Okazało się, iż:

– najwyższy poziom lęku i obaw przed zbliżającą się dorosłością charakteryzuje młodzież wielkowiejską; średni – małomiasteczkową, najniższy – wiejską (we wszystkich środowiskach dotyczy to zarówno dziewcząt jak i chłopców), – w każdym ze środowisk dziewczęta częściej deklarują istnienie obaw i lęków związanych z dorosłością niż chłopcy,

– wyraźne różnice międzygrupowe dotyczące częstości występowania lęku i obaw przed dorosłością zaznaczają się jedynie pomiędzy młodzieżą wielkowiejską a wiejską.

W związku ze stale dokonującą się transformacją ustrojową i towarzyszącymi jej negatywnymi zjawiskami społecznymi (Fenczyn, Surówka-Fenczyn, 1992; Jarosz, 2000) spodziewano się wystąpienia najwyższego poziomu lęku i obaw – głównie o charakterze ekonomiczno-bytowym – w środowiskach wiejskim i małomiasteczkowym. Diametralnie odmienny wynik, jaki uzyskano, można tłumaczyć tym, iż poziom aspiracji życiowych młodzieży wiejskiej i małomiasteczkowej jest niższy niż młodzieży wielkowiejskiej (Surówka, 1990; Sulimski, 1992). Niektóre wyniki (Surówka 1990) wskazują, że młodzież wiejska i małomiasteczkowa cechuje się większą dojrzałością społeczną niż ich wielkowiejscy rówieśnicy, co mogło wpłynąć na obniżenie obaw i lęku związanych ze zbliżającą się dorosłością. Zarazem wzory egzystencji ludności wiejskiej okazują się bardziej stabilne niż w przypadku mieszkańców wielkich miast (Sulimski, 1992).

LITERATURA

- Baley, S. (1958). *Psychologia wychowawcza w zarysie*. Warszawa: PWN.
- Birch, A., Malim, T. (1998). *Psychologia rozwojowa w zarysie*. Warszawa: Wyd. Nauk. PWN
- Bryant, P., Colman, A. (1997). *Psychologia rozwojowa*. Poznań: Wyd. Zysk i Ska.
- Ericson, E.H. (1968). *Identify: Youth and crisis*. New York: Norton.
- Fenczyn, J. (1989). Dojrzałość jako problem psychopedagogiczny. *Zeszyty Naukowe WSO MSW*, z. 1, Szczytno.
- Fenczyn, J. (2002). Obawy współczesnej młodzieży polskiej. Kraków: Wyd. „Ostoja”.
- Gacek, M. (2000). Niektóre osobowościowe uwarunkowania postaw młodzieży akademickiej wobec behawioralnych czynników ryzyka zdrowia. Akademia Wychowania Fizycznego w Krakowie, nie opublikowany maszynopis pracy doktorskiej, promotor J. Fenczyn.
- Greń, J. (1976). *Statystyka matematyczna. Modele i zadania*. Warszawa: PWE.
- Kępiński, A. (1992). *Lęk*. Kraków: Sagittarius.
- Nilzon, K.R., Palmerus, K. (1997). The influence of familial factors on anxiety and depression in childhood and early adolescence. *Adolescence*, 32, 128.
- Przetacznikowa, M. (1967). *Rozwój psychiczny dzieci i młodzieży*. Warszawa: PZWS.
- Przetacznikowa, M. (red.). (1982). Włodarski Z., *Psychologia wychowawcza*. Warszawa: PWN.
- Sperling, A.P. (1995). *Psychologia*. Poznań: Wyd. Zysk i Ska.
- Sulimski, J. (1992). *Wzory egzystencji ludności wiejskiej w Małopolsce*. Warszawa: PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa.
- Surówka, I. (1990). *Uwarunkowania psychospołeczne motywów wyboru zawodu przez młodzież kończącą szkołę podstawową*. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, nie opublikowany maszynopis pracy doktorskiej, promotor – M. Przetacznik-Gierowska. Instytut Psychologii.
- Winefield, H.R., Peay, M.Y. (1980). *Behavioural science in medicine*. Sydney – London: Allen and Unwin.
- Ziemska, M. (1969). *Postawy rodzicielskie*. Warszawa: Wyd. „Sygnały”.
- Ziemska, M. (1975). *Rodzina a osobowość*. Warszawa: W.P., Seria „Omega”.
- Zebrowska, M. (red.). (1976). *Psychologia rozwojowa dzieci i młodzieży*. Warszawa: PWN.